УДК 82-1/-9

Гыйрфанзадә

ДУСТЫМА

Письмо классика татарской литературы, государственного и общественного деятеля, видного ученого, публициста Галимджана Ибрагимова адресовано своему другу. Через воспоминания он анализирует те события, которые произошли с ними в годы учебы в медресе. В нем раскрывается внутренний мир, душевное состояние автора.

Письмо было опубликовано 17 марта 1909 года (№ 64) в газете «Аль-ислах» под псевдонимом «Гирфанзаде».

Ключевые слова: Галимджан Ибрагимов, «Гирфанзаде», татарская литература, публицистика.

Сөекле Кәрим! Хәтереңдәме, бу кадәрле еллар дәвам итеп, дәһернең *(заманның, чорның)* җан өзгеч агырлыклары эчендә сүнми, югалмый, үзенең вөҗүдене саклап килгән синең белән минем арадагы «дустлык»ның иң беренче ноктасы кай заманда башланды? Минем бу көнге кеби күз алдымда тора: син дә минем кебек юаш, оялчан, йомшак бер бала идең.

Мәдрәсәдә, икемез дә яңа килгәнгә, иске шәкертләр безне бик кага, читсенәләр иде. «Апаңны бирәсеңме?», «Каенишем буласыңмы?» дигән сүзләр белән икемезне дә рәнҗетәләр иде. Әниемезне, өемезне сөйләп, «Яшь кенә башыңыз белән ничек сагынмыйсыз, ничек егъламыйсыз? дип, безне егълаталар иде. Икемез дә яңа килгәнгә, кыенлык та уртак булганга, һәр икемез дә гайн *(тулысынча)* бер золым белән җәберләнгәнгә, безнең күңелемез бер-беремезне якын күрә иде.

Бер атна кичтә Закир, Шакир вә Галимнәр, бездән дүртәр тиен акча алып, үзләренең пешергән боткаларына безне дә куштылар. Күптән бирле аш ашаган булмаганга, безгә бу бик тәмле тоелды. Без бик сөендек. Шатланашатлана бергә ашап, ахырдан табак-савытларны да икәү бергә юдык. Менә шуннан соң безнең күңелләремездәге якынлык, берлек тышка да чыгып, без икәү дуст кушылып киттек. Арамызда мәгъсуманә *(керсез)* бер дустлык башланды.

Ул вакытка хәзер инде ун еллар үтеп китте. Һәм шул көннән бирле арамызда берлек, дустлык, бер тән, бер җанлылык дәвам итте. Арадагы бәгъзы вакыйгалар сәбәпле дустлык җебе өзелсә дә, ул вакытлы гына булды. Без тагы берләшеп, бу көнгәчә мөхиббанә *(дусларча)* яшәп килдек.

Мин үземнең зиһенемдә сакланган «яшьлек вә шәкертлек заманымның хатирәләрене» актарып карый башласам, үткән гомеремне күз алдына китерсәм, һәммәсендә дә синең катышлыгың, уртаклыгың булганлыгы күренә. Әллә нинди сагынмалыклар, мәгъсумиятләр *(эчкерсезлекләр)* очрыйдыр.

Кыен булмаса, синнән дә шул хатирәләрне күз алдыңа китерергә үтенер идем. Без бигрәк бергә, бигрәк мөхиббанә яши идек. Сарыф *(морфология)* укыганда, игълямы идгамларны *(авазларның охшашлануын аңлатуны)*, тәркиб *(кушма җөмлә)* укыганда, фарсыларча озын тәркибләрне, кафия *(рифма)* укыганда, мәтеннәрне *(текстларны)* бик тырышып, бергәләп ятлый идек. Син укыганда, мин тыңлый идем, мин укыганда, син тыңлый идең. Шуның аркасында һичбер аңламаган нәрсәләрне дә зиһенгә ала идек. Икемез дә дәресләрне тизрәк белеп, аның өстенә теге Ногман Фәйзъларга игътираз *(фикернең дөреслеген дәлилләү)* өчен никадәрле шәрехләр дә карый идек.

Хәлфә беремезгә йомыш кушса, самавыр куярга, яхуд *(яки)* керче хатыннан керләр китерергә әмер итсә, без «хәлфә безне ярата, шуның өчен йомышка йибәрә» дигәндәй, шатланашатлана икәүләп чаба идек. Җен, пәридән саклану өчен төнлә тышка чыкканда да гел икәү бергә чыга идек.

Мәдрәсәдә бер-бер нәрсә хакында низаг, сугыш чыкса, без һәрвакыт икемез бер яктан сөйли идек. Тик «Башкортмы, мишәрме артык?» мәсьәләсе тикшерелә башланса, шул вакытта гына мотлак, мишәрләрне мактап, башкортларны яманлый идең. Аларга әллә никадәрле кабахәтләр иснад кыла *(аудара)*, аларның кара богдайда йөзгәнлегене, торнага табынганлыгыны сөйләп, каралларга тырыша идең. Моңарга каршы мин дә тик тормый идем: мишәрләрнең юлда табылган алтын сәгатьне аждак *(аждаһа)* дип, куркып, күсәк белән кыйнауларыны, аларның умарта кортыны намаз, дип, сатып алганлыкларыны берәм-берәм саный идем. Ничек тә башкортны үз халкымыз булган өчен өскә чыгарырга, мишәрне аста калдырырга тырыша идем.

Аннан соң губерналар белән мактанышканда да без бергә кушылып бетми идек. Син үзеңнең губернаңны, андагы ишаннар, хәзрәтләрнең күблегене, мәсҗедләрнең зурлыгыны әйтеп, мактана, моңа каршы мин дә үз губернам өчен арып беткәнче талаша идем. Аннан кала мәдрәсәдәге бүлмәләр хакында низаг булганда да, син үз тора торган бүлмәңезне, мин үзем торганны мактый идем. Менә шундый мәсьәләләрдән башка да без даимән бер яклы, бер юлда идек. Аерылмый, таралмый, мотлакан *(шиксез)*, бергә бара идек. Мәдрәсәдә кизү чираты беремезгә килсә, аны икәүләп көтә, чүпләрне бергәләп түгеп, хәляэны *(бәдрәфне)* да бергә тазарта идек. Боларга башка урыннарда да гел бергә идек. Хәтме зиярәт кеби һәркем үзе өчен генә тырыша торган урыннарда да без берберемезне онытмый идек.

Онытмадыңмы? Бервакыт шулай мәсҗедтә Коръәнне хәтме тәмам булып, акча өләшә торган көндә мин кайда утырырга белмичә аптырап йөри идем. Алгы сафлар шәкерт белән тулы, беркая да урын калмаган иде. Син ничек булса да кысылдың, тыгызландың да яныңа мине сыйдырып, мин өч сумны эләктердем.

Синең бу яхшылыгыңны мин тәкъдир итеп, зиярәттә сиңа кайтардым: хәзрәтләргә якын тирәдә һәммә сафлар тулганга, син кайда утырырга белми йөри идең. Мин яныма сыйдырдым да, син Гыйльман байның бер сумыны суктың.

Хәтме зиярәт кеби урыннарда да без менә шулай һәр заман яклаша, ярдәмләшә идек. Бер бунда гына түгел, һәр эштә шулай идек. Әллә нинди мәгънәви җепләр безнең икемезне бик нык бергә бәглаган иде. Безнең дустлык көннән-көн көчәя, хөлусый *(ихлас)* вә самимилана бара иде. Үзенең вөҗүдене саклап, тәрәккый итә иде. Хәтта мантыйк укучы ике шәкертнең сердәш вә чын дуст булуы һичбер күрелмәдеге хәлдә, без икемез «Исагуҗи»ны чыкканчы әүвәлгечә хөлусый вә самимилы дустлар булып яшәдек.

Бу вакытлардагы моназарә *(бәхәсләшү)* генә безне аера алмады. Моназарә соңында сугышып китү сәбәпле, бер-ике үпкәләшеп йөрсәк тә, тагы дустлаша, тагы бер-беремезнең кочагына атыла идек. Ләкин бөтен укучыларны бер-беренә дошман ясап бетергән «мантыйк һәм моназарә» үзенең явыз тәэсиренә безне дә мәхкүм итте *(хөкем итте)*. Бара торгач җиңде. Моназарәләр ешайган саен сугышу күбәйде, үпкәләшү күбәйде. Үпкәләр бара-тора берәр көндә генә бетми, унар көнгә сузыла башлады. Бу үпкәләр бара торгач, үзенең сафлыгыннан чыгып, дошманлыкка әйләнде. Ниһаять, арамыздагы дустлык җебе өзелеп, безнең арада салкынлык, дошманлык, икенчемезне мәгълүб *(аста)* вә түбән калдырырга тырышучылык башланды. Моңарчы бер-беремезгә мәхәббәт, ихтирам хисе белән тулган күңелләрдә нәфрәт, тәкъбих *(начар сүзләр әйтү)* дәртләре йирләште. Һәр эштә бер-беремезне яклап, ярдәмләшеп килгән ике мәгъсум *(гөнаһсыз)*, үземезә тарафдарлар җыйнап, икенчемезне изәргә, шәкерт күзеннән төшерергә, үч алырга йөри башладык.

Әй, дустым! Башымыздан үткән бу кара вә пычрак нокталарны зикер кылу *(искә алу)* бик авыр, бик уңгайсыз булса да, ачы хакыйкать булгач, зикер итми дә китә алмыйм.

Икенчемезнең зарарына ни нәрсә эшли алсак, һәммәсене дә чирканмадык, эшләдек. Әллә нинди начарлыкларга, җәбер вә золымга мөртәкиб *(гөнаһ кылучы)* булып беттек. Җиде-сигез ай буенча бер-беремезгә сүз дәшми йөрдек. Бу салкынлык, дошманлык, мантыйк, моназарәгә мәхәббәт вә иҗтиһад *(тырышлык)* белән мөнасибән *(яраклашып)* тәрәккый итеп, үзенең кәмаленә *(бөтенлегенә)* ирешмеш иде. Ниһаять, бездә, иске тәрбиягә, иске мәдрәсәгә нәфрәт итеп, яңалык тарафына мәел *(кызыксыну)* башланды. Шуның белән бергә, арада салкынлык кимеп, борынгы дустлыкның кайту өмидләре кузгалды. Без икемез дә, дошманлыкны бетереп, дустлыкны яңартырга тели идек. Фәкать канга сеңешкән әхлаксызлык каршы тора иде.

Ниһаять, бу табигать, әхлаксызлык белән көрәшә-көрәшә, аны мәгълүб итеп *(җиңеп)*, чын дуст булып киттек.

Безнең бу соңгы дустлыгымыз әүвәлгесенә караганда бераз башкача булып, әүвәлгесе мәгъсуманә исә, бунысы гали иде. Күңел берлеге өстенә мәсләк, фикер берлеге кушылып, киләчәктә әллә ниләр кылмак, үземезнең хезмәтемез белән дөньяны нурга чумдырмак була иде.

Бер заманнар фәлсәфәи диния, фәзаиле исламия гашыйкы булып, ислам вә мөселманнарга хезмәт, дәһер вә миссионерлара җавап бирмәк өчен әзерләнә идек. Аннан соң дәхи азрак алышынып, мәзлумнар *(кыерсытылганнар)*, бичаралар өчен җан бирү дәрәҗәсендә хезмәтләр вәгъдә кылып йөри башладык.

Киләчәктә әллә ниләр кылмакчы, күккә чыкмакчы, бөтен дөньяга сәгадәт кояшы тугдырмакчы идек. Безнең уйлар бик гали, хыяллар бик югары. Фаразлар бик тирән иде. Хиссиятемез бөтен кызулыгы белән күңелгә урнашып, үзенең ялкынын һәр заман сача иде. Әй соң, күңелле иде бу чаклар...

Көннәр кичте. Дөньялар алышынды, тормыш үзенең явыз тырнагы белән эләктереп алып, сине бер якка, мине икенче якка ыргытып бәрде. Бөтен уйларны, бөтен хыялларны җимерде. Ул гали хисләр, вәгъдә кылынган хезмәтләр, ул матур киләчәкләр мәгыйшәт диңгезенең каты дулкыны эчендә һәммәсе югалып бетеп, син һәм мин вә башка иптәшләр – һәммәмез дә «наөмид» *(өметсез)*, күңелсез калдык.

Син дә үз башың, үз кайгың белән кысылдың. Мин дә һәм башкалар да шулай булдык. Һәммәмез дә харап булып, табигатьнең биргән фәзаилене *(яхшылыкларын)* җыеп, мәрхүм калдык.

Никадәрле тырышсак та, һичберемез уйлаган ноктасына барып җитә алмады.

Менә хәзер кулымда тора Сәлимнең мәктүбе: ул үзенең надан калуыннан, ачлыгыннан зарлана. Тәгълим кыла *(укыта)* торган урыныннан да байы ачуланган да куып йибәргән. Бичара Сәлим халыкның һөҗүменнән тик чак үзе котыла алган.

Кичә генә Гыйльманнан да хат бар иде. Ул да үзенең тормышыннан сыкрана. Ни укырга рәт юк, ни башкача тормышны төзеп булмый, ди.

Менә өстәлдә ята синең дә мәктүбең: син дә тормышыңнан риза түгелсең! Укучы татар яшьләренең аяныч хәлене тасвир кылып киләсең дә, ахырда сүзне үз тугрыңа китереп: «Иптәш! Бөтен уйлар юкка чыкты. Бөтен хисләр сүнде. Һәммә өмидләр очты. Планнар җимерелде. Ни гыйлем алып булмады, ни бер һөнәр табылмады. Инде хәзер «ни эшләргә?» дә аптырадым.

Хәят минем өчен күтәрү мөмкин булмаган агыр йөк кабиленнән күренә. Күңелем тынычсыз, үзем өмидсез вә фәүкылгадә мозтарибмен *(гадәттән тыш аптырауда калганмын)*. Болардан котылу өчен һичбер тарафта юл юк. Мәгәр тар вә караңгы кабер генә бардыр», – дисең. Минем үз хәлем сезнең һәммәңезнекеннән дә аянычрактыр: бөтен сәгатьләрем үземнең яшь гомерем, кувә вә истигъдадымның *(көч һәм булдыклылыгымның)* әрәм булуына күз яше түгеп, киләчәгемнең ямьсез, тәмсез вә караңгы

һәм өмидсез булуыннан курку белән үтәдер.

Киләчәгем шул дәрәҗәдә өмидсез вә изгеч күренә ки: мин аны өстемә җимерелеп төшеп, үземне изәргә, җанымны алырга торган тау-таш кеби күрәм. Бунардан котылу, истикъбалемне *(киләчәгемне)* яктырту өчен никадәрле талпынсам да, муаффәкъ була алмыйм *(булдыра алмыйм)*. Кире егылам, һаман үземнең рухымны газаплый торган эшләргә очрыйм. Хәлсез канатым мине үзе генә алып китә алмавына ышанам. Тормыш мине изде. Һаман изә, киләчәктә дә изәчәге күренәдер.

«Ни эшләргә?» Никадәрле уйласам, тырышсам да, мин бу сөальнең җавабыны хәл кыла алмыйм. Башка берни әйтергә белмәгәч: «Мин һәм иптәшләрем! Без барыбыз да татар инкыйлабының корбаннары инде», – дип егъларга керешәм. Шулар гына минем җыелып килгән гайре мөнәтаһи *(чиксез)* кайгы агуыны җыеп ташлыйлар.

Дустым Кәрим! Хәзер инде минем өчен ләззәт бетте. Өмид киселде. Тик шул яшьлек хатирәләрене актару, күз яше түгүдән башка бернәрсә дә калмады.

Хуш, иптәш. Хәзергә сау бул!

24 февраль. ***Гыйрфанзадә.***

«Әлислах» газетасы,
1909 ел, 17 март (№ 64)

*Текстны басмага ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге фәнни хезмәткәре **Фәйзуллина Фәния Галимулла кызы** әзерләде*